

A doktori mű rövid összefoglalója (tézis)

Csíki Tamás: A magyarországi parasztság az első világháború időszakában. Társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések

I. Tudománytörténeti előzmények, célkitűzések

A történész írásaival elődei munkáihoz kapcsolódik, szemléletét, módszereit és egy-egy (újnak tűnő) gondolatát is azok alakítják. Ezért célkitűzéseinket érdemes az I. világháború társadalom- és kultúrtörténeti kutatásának fontosabb paradigmáival összefüggésben bemutatni.

A két világháború közötti generációt (a háborúban részt vett főtiszteket és politikusokat) a hadi események és a nemzetközi kapcsolatok foglalkoztatták és a felelősöket keresték, a Carnegie nemzetközi békealapítvány viszont az 1910-es évek végén a világméretű konfliktus „gazdasági és társadalmi” történetének, veszteségeinek és következményeinek feltárását, valamint a kutatásokban hasznosítható források összegyűjtését kezdeményezte. Bár a sorozat főszerkesztője, a Kanadában született James Shotwell a történeti objektivitás elvét vallotta, ez aligha valósulhatott meg következetesen. A szerzők többsége, köztük az osztrák–magyar sorozat munkatársai ugyanis egykori köztisztviselők voltak és a felhasznált statisztikai adatokat saját tapasztalataikkal és emlékeikkel egészítették ki.¹

Az 1960-as és 1970-es években az angolszász szcientista történetírás és a német történeti társadalomtudomány képviselőinek szemlélete határozta meg a kutatásokat. A skót Arthur Marwick a háború társadalmi hatásainak vizsgálata során alkotta meg négy, egymással összefüggő elemből álló magyarázó modelljét. A háború pusztítja és átalakítja az anyagi és életfeltételeket (diszruptív funkció), próbára teszi a társadalmi struktúrákat, a gazdasági rendszert és a politikai intézményeket, egyúttal változásokat, például társadalmi reformokat generál (teszt-funkció), valamint a hátrányos társadalmi helyzetű csoportok (a munkásosztály, a nők, az etnikai kisebbségek) számára mobilitási lehetőséget biztosít, szervezettségüket és öntudatukat erősítheti (participáció). Végül a háborúnak a nemzeti és a partikuláris csoportkohéziót teremtő érzelmi attitűdök (hűség, lojalitás, gyűlölet) keltésében van meghatározó szerepe (pszichológiai funkció).² Marwick hosszú távú és rendszerszerű folyamatokra koncentrált, és számára a háború hatásaiban vált „totálissá”. A struktúra változását a munkások történetével szemléltette, amit szociáldemokrata nézőpontból értékelt.

---

¹ Például Szerényi–Ladányi 1934.

² Marwick 1965.

Az 1914 és 1918 közötti évek kollektív erőfeszítése a munkaadók, a munkavállalók (a szakszervezetek) és az állam együttműködését, valamint a munkásosztály egységesülését mozdította elő, ami lakás- és egészségügyi, ezenkívül oktatási reformokat alapozott meg.³

Jürgen Kocka az 1970-es évek elején a marxi osztálytársadalmi teóriából kiinduló ideáltipikus modell érvényességét kívánta kipróbálni a világháború alatti német társadalom analízise során. Szerinte az osztálykonfliktusok erősödtek és a társadalom dichotómikus szerkezete világosabbá vált. A tőketulajdonosok és a munkások között, az előbbiek javára, intenzív jövedelem-újraelosztás következett be (a reálbérek csökkentek), a középosztály polarizálódott, újabb csoportja, az alkalmazotti réteg „proletarizálódott”, és a mezőgazdaságban ugyancsak a munkaadók és a munkavállalók közötti ellentétek éleződése (az osztálytársadalmi struktúrák kiépülése) figyelhető meg. A bizonyító eljárás a továbbiakban túllépett a marxi teórián. Az állami árszabályozás és anyaggazdálkodás vagy a szakszervezetekkel való egyezkedés az „uralkodó osztály” érdekeit sértette, az osztályellentéteket felekezeti, regionális, a város és a vidék, a mezőgazdasági és az ipari érdekek közötti feszültségek keresztezték, és az osztályhelyzetet nem csupán a tulajdonviszonyok, hanem az ettől független szubjektív csoportérdekek, várankozások és magatartások határozták meg, illetve az „osztályfeszültségeket” szociálpszichológiai beállítódások alakították. A szerző a német politikatörténet központi témái közé tartozó első világháború újraértelmezésére vállalkozott, és témaválasztásában biztosan közrejátszott, hogy az 1914 és 1918 közötti időszak a társadalmi és társadalompolitikai konfliktusok, valamint az állam és a társadalom kapcsolatának (a „szervezett kapitalizmus”) vizsgálatára is lehetőséget kínált.⁴

Jürgen Kocka nem hagyta figyelmen kívül a gazdaságpolitikát sem, amit az agrártörténet-írás az 1970-es években a mezőgazdasági termelés, a piac és az élelmiszerellátás állami szabályozására, korporatív szervezetére, valamint az agrárszektor teljesítményére irányuló kutatásokkal egészített ki. Ezek a munkák a háborút hosszabb időtartamba helyezték, és a kormányokkal együttműködő vagy azokkal konfliktusba kerülő agrár-érdekképviseleteket, valamint a különböző parasztszövetségeket és pártokat is vizsgálták, melyeket (baloldali és liberális nézőpontból) a nagybirtokosok gyámkodásától függetlenedő gazdasági érdekvédelem lehetőségeként, illetve a paraszti közösségek emancipációjaként és politikai modernizációjaként értelmeztek.⁵

---

³ Marwick 1968.

⁴ Kocka 1975: 9–42.

⁵ Például Schumacher 1978.

Az 1980-as években a világháború társadalomtörténeti kutatásának új megközelítései jelentek meg. Az angol történészeket Anthony Giddens társadalomelmélete, valamint a társadalmi rétegek nyelvi megközelítése vonzotta. Bernard Waites a társadalmi osztályokat az iskolázottság és a képzettség, valamint a piac és a munkahely által tagolt heterogén csoportoknak tekintette, és az osztálytudatot szerinte a közös élethelyzetek egyéni (szubjektív) reflexiói alakítják. Waites ezért nemcsak a jövedelemmegoszlást, az életszínvonal változását vagy az iskolai mobilitást vizsgálta (a társadalmi osztályokon belül a jövedelmi különbségek csökkentek), hanem azt is, hogy a háború miként alakította az osztálytudatot, az osztályokról, a tőke és a munka ellentétéről alkotott képzeteket és diskurzusokat.⁶

A társadalomtudományos történetírás elbizonytalanodásával szemben a mindennapok története (Alltagsgeschichte), illetve a tapasztalattörténet (Erfahrungsgeschichte) ugyancsak új perspektívát kínált. A történészek arra kerestek választ, hogy az egyén miként élte meg a világháborút, e „nagy” történelmi esemény hogyan banalizálódott és vált a hétköznapi részévé vagy szervezte újjá azok teljes anyagát (a táplálkozást, az öltözködést, a munkát, a szabadidő eltöltését, a családi és társas kapcsolatokat). Az Alltagsgeschichte számára a totális háború ezt jelentette, ami lehetőséget kínált például a háború kitörését fogadó általános lelkesedés cáfolatára, vagy annak értelmezését segítette, mégis miért tartott ki a háttország lakossága hosszú időn keresztül a háború mellett.⁷

Miközben a mindennapok kutatása szemléleti és módszertani újításokhoz kapcsolódott, tárgyának pontos és következetes meghatározása nem történt meg. A férfiak nélkül maradt háttország kitűnő terepe lett a gender-tanulmányoknak, Ute Daniel az 1988-ban megjelent kötetében a német iparban dolgozó nőket vizsgálta. A szerző az osztályfogalomból indult ki, és a társadalmi struktúrát „nem”-specifikussá alakította, ami alapján cáfolta, hogy a háborúnak a női bér munka terjedése következtében, modernizációs és emancipatorikus hatása volt a nők helyzetére. A gyári alkalmazottak között ugyanis nem emelkedett lényegesen az arányuk (legfeljebb az iparágak közötti átrendeződés zajlott), a vidékről származók az aratásra visszatértek a falvakba, és a nők megterheltsége a családfő helyettesítőjeként, inkább a háztartásban végzett munka, valamint az élelmiszer-beszerzés nehézségei miatt erősödött, amit a munkaerőpiac állami szabályozása és a szociálpolitika sem tudott ellensúlyozni. Az ipari statisztikák adatain kívül a katonák és a nők levelezését szintén felhasználó kötetben azonban

---

⁶ Waites 1987.

⁷ Hirschfeld–Krumeich–Langewiesche–Ullmann (Hgg.) 1997.

a női szerepek, a munkavégzés, a családi reprodukció és a gyermekek szocializációjának egyéni tapasztalatai, a háború alatt változó jelentései és lelki-emocionális tartalmai is feltárultak.⁸

A polgárság 20. századi válsága vagy kulturális „feloldódása” a középosztályban szintén foglalkoztatta a német történetírást. Dietmar Molthagen hamburgi és „kontrolesoportként” liverpooli polgárcsaládok háború alatti levelezésének vizsgálatával foglalt állást a vitában. Szerinte a polgárságot azonosító értékorientációk és kulturális gyakorlatok (a munka- és teljesítményethosz, a családcentrikusság és a gyermeknevelés fontossága, a művelődés humanisztikus ideálja, a szociabilitás) folytonosak maradtak és a háborús válsághelyzetek kezelésében segítettek. (A levelekben a katonák iránti lelkesedés is megszólalt, anélkül, hogy ez a propagandával való mentális azonosulást jelentette volna.) A szerző tehát a háború hétköznapi tapasztalatait a kulturális identifikációval kapcsolta össze, és bár a mintája aligha reprezentatív, a polgárságról általános következtetéseket fogalmazott meg.⁹

Martha Hanna egy Dordogne-i (délnyugat-franciaországi) paraszt házaspár közel kétezer, 1914 és 1919 között írt levelét dolgozta fel, és világháború egyik legfontosabb hatásának az írásbeliség rendszeressé válását tartotta a vidéki Franciaországban, ami a szűkebb és tágabb világ észlelésének és megértésének módját, valamint a kommunikációt változtatta meg. A levelek tartalma változatos volt: Marie Pireaud a gazdaság vezetésének terhei mellett, az előző generációval való konfliktusokat vállalva, nagy gonddal nevelte gyermekét (szakkönyveket olvasott, rendszeresen orvost hívott), egy párizsi áruház katalógusából rendelt ruhát, a férje pedig, akinek a tekintélytisztelete ugyancsak gyengült a háború alatt, a gazdálkodás korszerűsítését tervezte (és mindeközben az érzelmeiket nyíltan vallották meg egymásnak). Az Erfahrungsgeschichte képviselői gyakran a katonák és az otthon maradtak levelezését használták (és a tábori levelek gyűjtését és publikálását is fontosnak tartották), a kanadai Martha Hanna eredeti szándéka az írásos kultúra és a levélírói hagyomány átalakulásának vizsgálata volt, és a paraszti világ generációkhoz kötött változását, az individualizációt a mentalitásokban ragadta meg.¹⁰

Az említett történetírói paradigmák nagy figyelmet szenteltek az államhatalom kiterjesztésének, valamint a világháború alatti társadalmi mozgalmaknak és konfliktusoknak, ami kezdetben a munkásmozgalom történetét (a munkáspártok ideológiáját és taktikáját) jelentette, majd az 1960-as évektől a munkások társadalomtörténeti kutatásával egészült ki. A háború alatti sztrájkokat kvantitatív módon, lokális-regionális szinten, nemzetközi

---

⁸ Daniel 1989.

⁹ Molthagen 2007.

¹⁰ Hanna 2006.

összehasonlításban és a munkásosztály társadalmi összetételének változásával összefüggésben is vizsgálták. (A gyáriparban Európa-szerte emelkedett a fiatalabb munkavállalók, illetve a falusi környezetből származók száma, a sztrájkok szervezői és legaktívabb résztvevői azonban a szakképzett, régóta a városokban élő öntudatos munkások voltak.)¹¹ Az ipari termelés növelésének és a háborús politika támogatásának biztosítása ugyanakkor a kormányzatok számára az érdekképviselőkkel való együttműködést, a rendszeres tárgyalásokat, valamint a szociális jogok kiterjesztését tette szükségessé, ami a hadviselő országokban a szakszervezeti mozgalom intézményesülését (és a tagok számának a növekedését) mozdította elő.¹²

A mezőgazdasági munkavállalókra Európa-szerte sokkal kisebb figyelem jutott. A kutatások, bár a bérek emelkedtek és a paternalista munkaviszony módosult, az elvándorlást és az iparban való elhelyezkedést igazolták,¹³ amit a hatóságok sem tudtak megakadályozni, igaz, a birtokosok egy-egy régióban ezt a munkafeltételekkel szabályozhatták. A pomerániai munkások például a természetben kapott járandóságukat a világháború alatt jól jövedelmező sertéshizlálásra fordították, ami a kistulajdonosi mentalitást erősítette és a „mezőgazdasági munkásosztály” egységesülését és a kollektív akciókat akadályozta. (A szegődményesek a Német Mezőgazdasági Munkásszövetség helyett a termelőket támogatták.)¹⁴

Az agrármunkások érdekképviselője talán Olaszországban volt a legszervezettebb. Az 1901-ben alakult és a regionális ligákat összefogó szakszervezet (Federterra) azonban 1915-ben megegyezett a munkaadókkal és a tartományok képviselőivel: a sztrájkokat és a kollektív szerződéseket a háború idejére felfüggesztették, a nagybirtokosok viszont elismerték a Federterra működését.¹⁵ Ezek a munkák tehát a termelési és a tulajdonviszonyok által meghatározott társadalmi kategóriákat vizsgálták, a csoportok közötti ellentétek gazdasági eredetűek (munkakonfliktusok), aminek a kormányzati szabályozása a munkavállalók intézményes legitimációját teremti meg és nemzeti integrációját segíti.

Az Alltagsgeschichte, valamint a történeti antropológia kínált ismét alternatívát. Ezen irányzatok számára „az anyagi és uralmi kényszerek történelmi hatékonyságának minden elismerése mellett, a lényeg az »agency« problémája, vagyis a hagyományosan túl kevés figyelemben részesült pauperizált, kiszorított és jogfosztott rétegek, csoportok, kultúrák és nemek elnyomottság-tapasztalata és cselekvési lehetőségei közötti összefüggés.”¹⁶ Ennek

---

¹¹ Haimson–Tilly (eds.) 1989.

¹² Horne 1991.

¹³ Ziemann 2014: 403.

¹⁴ Kölling 1996: 216–230; Ziemann 2014: 404.

¹⁵ Ziemann 2014: 404–405.

¹⁶ Medick 1988: 75.

megfelelően a „hétköznapi ellenállás” különböző formáit (például a gabona elrejtését, a sorozást elkerülő öncsonkításokat) vagy a hadviselő országokban kirobbanó éhséglázadásokat vizsgálták, aminek az értelmezésére a történészek E. P. Thompson jól bevált „morális gazdaság” fogalmát használták fel.¹⁷ Az eltérő intenzitású és gyakoriságú, a városokban és a falvakban egyaránt előforduló erőszakos akciókban azonban nemcsak az élelmiszer-hiány, az áremelkedés, az elosztásban észlelt igazságtalanság, valamint a hatóságok tétlenségével vagy arroganciájával szembeni elemi düh, hanem a háborúellenesség is közrejátszott.¹⁸

Az 1980-as évek végétől egy újabb fordulat vezetett a világháború kultúracentrikus értelmezéséhez. Nem a kultúra szféráinak, a háború szolgálatába állított szellemi és tudományos élet, a művészetek bemutatásáról van ebben az esetben szó, hanem a háborúhoz kapcsolt politikai, gazdasági és társadalmi jelenségek kortárs észleléseinek, a jelentés- és értelemadás kognitív, valamint diszkurzív folyamatainak vizsgálatáról. A „háborúkultúra” jól hangzó fogalma orientálta a történészeket, akik arra a kérdésre például, miért tartott ki a hátszág oly hosszan a háború mellett, a radikalizálódó erőszak és az ellenség folytonos gyűlöletkeltésre alkalmas reprezentációit, illetve ennek tudati-pszichológiai hatásait jelölték meg. (A társadalmi brutalizáció a civilizáció folyamatát, vagyis az erőszak „eltávolítását” szakította meg, ami a világháború politikai következményeinek értelmezésére is lehetőséget kínált.)¹⁹

A kulturális és a nyelvi fordulat változatos témákban konkretizálódott: a háború hogyan alakította át a korábbi normákat és értékeket, a társadalmi csoportok „nyelvét” és reprezentációit, a társadalom átalakítására milyen elképzelések (jövőképek) születtek. Franciaországban például a falvakból származó munkavállalókkal szemben, a jól képzett és szervezett fémipari munkások egy új, radikalizálódó („forradalmi”) nyelvet kezdtek beszélni, vagy a hadiiparban dolgozó nők sztrájkjai osztályazonosságukat (identifikációjukat) erősítették, a munkaadók viszont az „apolitikus nők” diszkurzív hagyományát követték.²⁰ Németországban az ipari vagy agrárállam perspektívájáról folytatott viták élénkültek meg, melyek az ipari életvilág és az agrármentalitások (mint sajátos „különböző idejűségek”) konfliktusait is magukba foglalták.²¹ A német protestáns teológusok és világi értelmiségiek egy csoportjának nagy ívű társadalmi programja szerint a világháború a népközösség alternatívjaként a polgárság és a munkások szociális és demokratikusan szerveződő közösségét teremti meg

---

¹⁷ Thompson 1971.

¹⁸ Corner–Procacci 1997: 223–240.

¹⁹ Mosse 1991.

²⁰ Downs 1993: 114–148.

²¹ Mai 1995: 159–160.

(„soziale Arbeitsgemeinschaft”), melynek vezetésére a 19. századi rendies jellegű képzett elit (Bildungselit) helyett egy modern integratív elit (Integrationselit) lesz alkalmas.²²

Az újabb gender-megközelítések között Elizabeth Jones a szászországi agrármodernizációt a mezőgazdaság, illetve a családi gazdaságokban végzett munka 19. században kezdődő „feminizációjával” (a nők terheinek növekedésével) és a női szerepek megítélésének változásával összefüggésben vizsgálta.²³ Krisztina Robert a nemek performativitását a társadalmi terek diszkurzív szemléletével (és Michel Foucault heterotópia fogalmával) egészítette ki. A brit paramilitáris önkéntes női alakulatokról folytatott korabeli viták szerinte azt igazolják, hogy a világháború a hagyományos nemi és térhasználati normákat (az otthon békéjét őrző nők és a fronton harcoló férfiak oppozícióját) forgatta fel.²⁴

A nemzeti egység megteremtésének szintén változatos kulturális és nyelvi eszközei voltak. A hadviselő országokban a társadalmi csoportok szolidaritását, a közös áldozatvállalást erősítő egalitárius beszédmód terjedt el, mely egy átalakuló morális sztenderd jegyében, sokszínű kommunikációval, például a népszerű hírlapi karikatúrákkal bélyegezte meg a nagy vagyont szerző „nyerészkedőket” vagy az árufelhalmozókat és rejtegetőket, ami a bűnbakképzésre (a belső ellenség kijelölésére) is alkalmassá vált.²⁵

A társadalom- és kultúrtörténet a katonai stratégiákra, valamint a fegyverek technikai paramétereire koncentráló hagyományos („élettelen”) hadtörténetírás megújulásához is hozzájárult, ami az I. világháború kutatását színesítette (például a megszállás és a civil lakosság ellen elkövetett erőszak, a hátszág és a front, mint a háború terei közötti kapcsolatok, a férfiaság és a hőskultusz, az emlékhelyekké vált csataterék vizsgálata, a harci események antropológiai elbeszélése). Csupán a Magyarországon is jól ismert John Keegan-re utalok, aki a csataterék brutalitásán (a test történetén) kívül, figyelmet fordított a rekrutációra, a katonai egységek társadalmi összetételére, valamint a parancsnokok és a közkatonák kapcsolatára is. (A brit önkéntes „cimbora”-zászlóaljokat például baráti, egyesületi, vállalati, szakszervezeti és egyéb közösségek alkották, melyek bajtársiasságával és patriotizmusával legfeljebb a német egyetemisták és középiskolások alakulatai vetélkedhettek.) A lövészárkok társadalmi világa ugyanakkor a háborús mentalitásokra vonatkozó következtetéseket tett lehetővé: az angol munkások a gyárakban már elsajátították az engedelmességet és az uniformizált viselkedést, ezért tartottak ki lázadás nélkül a háború végéig, ezzel szemben a fegyelemhez és a

---

²² Wietschorke 2008: 225–251.

²³ Jones 2009: 93–106.

²⁴ Robert 2013: 319–349.

²⁵ Robert 1997: 104–132.

fegyelmezéshez kevésbé szokott parasztkatonák zendülései és szökései a francia vagy az olasz hadseregben 1917-től mindennapossá váltak.²⁶

Magyarországon az I. világháború társadalomtörténeti kutatása hosszú ideig perifériára szorult. Ebben a polgárosodás korszakokon átívelő értelmezési modelljének népszerűsége, valamint a politika és a társadalom szembeállítása egyaránt szerepet játszott (a politikatörténet sajátította ki a háborút, mint korszakhatárt). Néhány kísérletre azonban érdemes utalnunk.

A marxi teóriát (a nyugat-európaiktól eltérő módon) Andics Erzsébet exponálta 1949-ben, aki a proletárforradalom előtörténeteként a munkásosztály háború alatti nyomorának növekedését (a női és gyermekmunka kizsákmányolását), az orosz forradalom hatására élénkülő sztrájkmozgalmakat, valamint a szociáldemokrata párt taktikáját mutatta be meggyőző történetírói retorikával.²⁷ A témát az 1960-as években Nevelő Irén folytatta. Az (osztály)harcos nyelvhasználat konszolidálódott, a szerző a munkáspárt politikájának „a sovinizmustól” a pacifizmusig terjedő változásán, a szakszervezetek erősödésén és a kormány döntésein kívül, a gyáripari munkásság összetételét, a foglalkoztatottság, valamint a nominál- és reálbérek iparágankénti alakulását (a munkáscsaládok élelmiszerkiadásait) is vizsgálta, és bár a panaszbizottságok többször bércorrekcióra kötelezték a tulajdonosokat, a reálbérek csökkenését igazolta.²⁸ Varga Lajos (változó nézőpontból) minden korábbinál részletesebben mutatta be az MSZDP politikáját és ideológiáját (az eszmei vitákat), és úgy vélte, hogy a párt 1918-ra nagy tömegeket integráló néppárttá és a demokratikus átalakulás megkerülhetetlen kormányzati tényezőjévé vált.²⁹

Az említett munkák az etatizmus háború alatti erősödését igazolták, és ugyanez volt jellemző a parasztságot vizsgáló írásokra is. Módszeres és elmélyült kutatást talán csak Puskás Julianna végzett az 1950-es évek közepén, aki a kötelező ideológiai premisszákat és terminológiát nem kerülhette meg (a háború a parasztságra a legnagyobb nyomort zúdította és a falusi osztályellentéteket éllezte), adatokban gazdag tanulmánya azonban nemcsak az állami beavatkozás különböző formáit, hanem a mezőgazdasági munkások és cselédek életszínvonalának (a bérek, sőt egy-egy család fogyasztásának) alakulását is bemutatta.³⁰

A Kanadában élő Peter Hidast ideológiai előírások nem kényszerítették, az agrárium és a parasztság ökonómiai, de a kvantifikációtól tartózkodó megközelítése azonban általánosító és

---

²⁶ Keegan 2000: 369.

²⁷ Andics 1949: 24–78.

²⁸ Nevelő 1964: 64–86.

²⁹ Varga 2010.

³⁰ Puskás 1956: 283–362.

leegyszerűsítő következtetésekhez vezetett.³¹ Hanák Péter az 1970-es évek elején Magyarországon szokatlan szemléletű írásában a cenzúrahatóság iratai között megőrzött népi leveleket vizsgálta.³² Kiindulópontja művelődéstörténeti volt: a 20. századdal kezdődő paraszti írásbeliség, a levélformulák és azok mintái foglalkoztatták, ám tartalmukból és nyelvükből a népi érzésvilágra és gondolkodásmódra (a mentalitásra) következtetett. Hanák hasonló európai kezdeményezésekre sem hivatkozhatott, Gyáni Gábor viszont (évtizedekkel később) a háborús erőszak kollektív tapasztalatának és a gyászmunkának elmélyülő nemzetközi kutatását reflektálva, a harcokban részt vett parasztemberek emlékezeit vizsgálta.³³

Bihari Péter könyvében nagy sokára a középosztály is hallatott magáról. A szerző utalt Arthur Marwick modelljére és a totális háború, illetve a totalizálódás fogalmát is használta (a hátszág politikai és társadalmi „törésvonalainak” bemutatása során), az újabb történetírói irányzatokat és szemléletmódokat azonban (az Erfahrungsgeschichtét vagy a kulturális és nyelvi fordulatot) figyelmen kívül hagyta. A kötet a konfliktusok közül a zsidókérdésre koncentrált, és a háborút a zsidóság erősödő gazdasági és kulturális pozíciói, valamint a keresztény középosztály válsága következtében elmélyülő antiszemitizmus miatt tekintette fordulópontnak. Bihari tehát a hazai zsidóságra, illetve a középosztály megosztottságára és ennek keretében a modernizációra vonatkozó hagyományos értelmezési sémákat vetítette a háborús évek összetett társadalmi és mentális világára.³⁴

Az évfordulók mindig a történelmi eseményekre irányítják a figyelmet és a kutatásokat ösztönözhetik. Így volt ez Magyarországon is a világháború centenáriumaiban. Egyetemek, levéltárak, múzeumok és könyvtárak rendeztek konferenciákat és kiállításokat, határon innen és túl gyűjtötték az írásos, képi és tárgyi emlékeket, tudományos kiadványok, valamint egykori memoárok és naplók jelentek meg, és a háborút a public history is birtokba vette. A korábbi érdektelenséget a „múlt-túltengés” váltotta fel, a történészek, etnográfusok, kultúrantropológusok, irodalom- és művészettörténészek által írt tanulmánykötetek tematikai sokszínűségét (a hazafias kerámiáktól a személyes és családi történetek sokaságán át a tábori bordélyokig) a „háborús hétköznapok” vagy a „mindennapok kultúrájának” címkéjével jelölték.³⁵ Az első világháború, illetve annak társadalom- és kultúrtörténeti kutatása tehát, mielőtt egy átgondolt és következetes módszertant kialakított volna, „darabokra hullott.”

---

³¹ Hidas 1983: 14–29.

³² Hanák 1988 [1973]: 62–87.

³³ Gyáni 2007: 227–237.

³⁴ Bihari 2008.

³⁵ Például Török–Závodi (szerk.) 2016.

II. Kérdések, módszerek, források

Ami a saját témaválasztásomat illeti, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén 2014-ben indult A Nagy Háború hatása a vidéki kultúrára című OTKA-kutatás, melynek során azzal a kihívással találkoztam, hogyan ábrázolható a (paraszti) társadalom egy rövid, „eseményközpontú” történeti periódusban, és miként adaptálhatóak és kapcsolhatóak össze az említett paradigmák úgy, hogy az új tudást kínáljon. Bár vannak olyan vélemények, melyek szerint a háború és a béke ugyanannak a társadalomnak az egymást követő természetes létállapota,³⁶ az I. világháború időszakát én inkább válságként értelmezem. Nemcsak politikai, gazdasági és demográfiai értelemben, hanem a társadalmi normák hirtelen meggyengülése vagy átalakulása (Émile Durkheim az anómia fogalmát használta) és a parancsolóvá váló értékrendszerek és magatartásminták, illetve a társadalmi gyakorlatok közötti konfliktusok erősödése miatt. A szociál- és a kultúrantropológia válságfogalma is rokonítható ezzel: a válsághelyzetek az egyének, valamint az egyén és a csoport kapcsolatát (a csoportképződést és a csoporthierarchiákat), a kulturális minták használatát, a társadalomról alkotott reprezentációkat, a társadalmi rend képzetét változtatják meg. A válságtapasztalat például megújítja vagy újraértelmezi a vallásos hitet és gyakorlatokat, melyek megerősíthetők, de gyengíthetők is a társadalmi struktúrákat és intézményeket.³⁷

A krízis jogi szabályozást, az életvilágba történő kormányzati beavatkozást igényelt, ami reakciókat (sokféle egyéni és közösségi alkalmazkodást) váltott ki. Nem indokolt ezért az állam és a társadalom különválasztása, kapcsolatuk vizsgálata a hatalom mint politikai döntések, a lokalitásokhoz kötött gyakorlatok, valamint a személyes viszonylatok dinamikájának megértését segítheti.

A különböző történetírói irányzatok képviselői egyetértettek abban, hogy a világháborúnak jelentős hatása volt a struktúrákra és az egyénekre, aminek az összekapcsolására Anthony Giddens „strukturálódás” elmélete ad lehetőséget. Az angol szociológus szerint a struktúra és az emberi cselekvés (agency) kölcsönös, folytonosan alakítják egymást, illetve a struktúrák a szubjektumok mindennapi tudásaként válnak valósággá, és ezáltal orientálják a cselekvést.³⁸ Ez a szociálkonstruktivista szemlélet, valamint a társadalmi és kulturális jelenségek összefűzése lehet alkalmas a világháború alatti társadalom és konkrétan a parasztság vizsgálatára.

---

³⁶ Pollmann 2011: 14.

³⁷ Riesebrodt 2000: 45–47.

³⁸ Giddens 2013: 11–24.

Nem társadalomtörténetet írtam tehát, nem vettem figyelembe a parasztság (a paraszti kultúra) táji és települési tagolódásának különbségeit sem, és le kellett mondanom egy-egy falusi közösség részletes vizsgálatáról is, ami a gazdasági és társadalmi életviszonyok legteljesebb analízisét valósíthatná meg. Az egyes fejezetekbe a kultúratudományos témákat és szempontokat próbáltam beilleszteni. A paraszti munkavégzés, a termelés és az értékesítés (a piacok) vizsgálata során (az állami szabályozáson kívül) foglalkoztam a nők szerepével, a különböző tudásformákkal és gazdasági víziókkal, valamint a (csere)kereskedelem rítusaival és hálózataival, majd az egyre erőszakosabb rekvirálásokkal szembeni egyéni és közösségi ellenállási formákat mutattam be. Aligha kétséges, hogy a világháború alaposan felforgatta a jövedelmi viszonyokat, munkámban arra is kitérek, ennek, illetve az életszínvonalnak, a vagyonosodásnak, a szegénységnek vagy az ínségnek miféle tapasztalatai és jelentései voltak a falusi világban (és hogyan határozható ez meg a történész számára). Nem hiányzik ez a szempont a következő fejezetből sem (*A politika terei*), miközben a parasztság participációját, valamint az agrárérdekképviseletek és a Kiszgazdapárt tevékenységét vizsgáltam. A háború a háttérben számtalan személyes és csoportkonfliktust generált (ezek a struktúrákat forgatják fel, és a társadalom működésére egészen élesen világíthatnak rá), a félelmek és a sérelmek, a bizalmatlanság és a bizonytalanság erőszakot szült, melynek a nők és a hadifoglyok szexuális viszonyához, valamint a nemzetiségek együttéléséhez köthető formáival önálló fejezet foglalkozik. A háborús propaganda a parasztságot is elérte, a felhasznált eszközök (szövegek, beszédek, szavak) vizsgálata módot ad – a mentalitástörténeten túllépve – a kollektív reprezentációk, valamint magát a „parasztot” észlelő, illetve változó (jövöbeli) és változatlan („örök”) társadalmi szerepeit vizionáló diskurzusok szemléltetésére. Végül, az 1918 őszi falusi események már a világháború közvetlen következményeit jelzik. E tematika kialakításakor nem mellőzhettük, és a további módszertani tájékozódás során sem hagyhatjuk figyelmen kívül a felhasználható forrásokat.

Szabó István 1961-ben arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy az írott források alapján könnyebb egy 15–16. századi jobbágy, mint egy 1880-as években élt kisbirtokos paraszt gazdaságvitelét megismerni. A neves agrártörténész arra utalt, hogy a földesúri levéltárakban a jobbágyok gazdálkodására és háztartására gazdag forrásanyag maradt meg, majd hozzáfűzte, a kormányzati és közigazgatási szervek iratai kárpótolhatják a 19. század kutatóit, még ha az „aktákon keresztül nem is könnyű a gyakorlati élet, a valóság lüktető tényeihez eljutni.”³⁹ A világháború alatt erősödő állami beavatkozás, a termelés, a piac, a munkavégzés és a fogyasztás

---

³⁹ Szabó 1976: 357–358.

bürokratikus kontrollja gyarapította a központi és a megyei közigazgatás iratait, ezek „jogi formalizmusa” a hétköznapi „valóság” sokféleségét nemritkán valóban elfedte. Az aktákban ugyanakkor a kisgazdák és a mezőgazdasági munkások kérvényeire és panaszaira bukkantunk, melyek az alkalmazkodási formákról, a hivatali nyelvhasználat pedig a paraszti világ hatalmi megítéléséről tanúskodik.

A világháborúnak a felhasználható források (és a történész) szempontjából káros hatásai is voltak. Csak néhány példát említek: a járásbíróságok, mint telekkönyvi hatóságok a feladatukat nem tudták ellátni, a kataszteri munkák és a tagosítások megszakadtak, a falusi egyesületek felbomlottak, a képviselőtestületek vagy a presbitériumok rendszertelenné váló üléseinek jegyzőkönyvei a hatóságok rendeleteit rögzítették. Ezért, miként említettem, le kellett mondanom egy-egy falu részletes, illetve mikroléptékű vizsgálatáról, a termelésre, a birtokforgalomra vagy az iskolai mobilitásra vonatkozó néhány statisztikai adatot, valamint háztartásstatisztikát viszont felhasználhattam.

A személyes dokumentumok (levelek, naplók, visszaemlékezések) keletkezésének kedvezett a háború, sőt Vajda András úgy vélte, hogy 1914 és 1918 között a magyar és az európai parasztság valósággal „grafománná” vált. „A fronton tapasztalt szörnyűségek elől a katonák az írásba menekültek.”⁴⁰ A grafomániának más okai is voltak (például az információszerzés a családi gazdaságról, és a levelezés a szóbeli kommunikációt helyettesítette), de az események nemegyszer krónikaszerű megörökítése valóban arra utal, hogy azok a katonák és az otthoniak számára is különös jelentőségre tettek szert.⁴¹ Majd az események történetekké, családi és egyéb csoportelbeszélésekké váltak, melyek a háborút emlékezeti vagy tapasztalati korszakká és a résztvevőket generációvá alakították. A leveleket máskor az élő beszéd természetessége (vagy az egykori „intelligens osztályok” szerint igénytelensége) jellemezte.

A felhasznált források között végül a sajtót említem. Nemcsak az írás, hanem az olvasás (az információszerzés) igénye is erősödött a háború alatt, és a kormányzati propagandát szolgáló, illetve a hatóság által kontrollált nyilvánosság a többség „képzetének megteremtésére” (vagy a néphangulat alakítására) válhatott alkalmassá. Ezzel az értelmezéssel rokonítható Pierre Nora véleménye, aki az esemény fogalmát a 20. századi (manipulatív) tömegkommunikációból vezette le. Az esemény szerinte a hírrel, az aktualitással fűződik össze, melynek jelentését és jelentőségét a kommunikatív használata adja.⁴² Ebben az értelemben a hadikölcsön-jegyzés, a

---

⁴⁰ Vajda 2018: 35.

⁴¹ Például Bernátsky 2017: 171.

⁴² Takács 2016: 162.

rekvirálás vagy egy földműves asszony orosz hadifogollyal létesített szerelmi viszonya is eseménnyé vált (nevezhetnénk talán mikroeseménynek), melyek értelmező kontextusát a világháború makroeseménye adta.

A különböző források egymásra reflektáló vizsgálata részben talán áthidalhatja a régi módszertani dilemmát, a térben elszórt adatok (esetek) óhatatlan szelektálásának és az ezekre alapozott általánosítás, a reprezentativitás konfliktusát, és (a társadalom- és kultúrtörténeti nézőpontok összekapcsolásával kiegészítve) a magyarázat és megértés merev szembeállítását haladhatja meg.

III. Fontosabb eredmények

Az I. világháború számos, a történészek által használt jelzője utal annak kivételes, történeti cezúrát jelentő szerepére. Az öskatasztrófa, az Európa tragédiája, a második harmincéves háború, az első totális háború, a polgári korszak végének kezdete (stb.) a brutalizációra, az erőszak háború utáni folytatására, az európai és az Európán kívüli hatalmi-politikai erőviszonyok átalakulásra, a hátszág mobilizációjára, valamint a polgári kultúra és értékrend végzetes hanyatlására utal. A világháborús társadalmakra irányuló, illetve a háborút a hosszabb távú gazdasági és társadalmi folyamatokba illesztő kutatások, melyek az iparosodást, az urbanizációt, a tömegtársadalmak és a tömegpolitika térnyerését tartották szem előtt, Európaszerte (és Magyarországon is) a munkásságra és a középosztályra koncentráltak, ezzel szemben a paraszti társadalmaknak kevesebb figyelem jutott.

Az egyirányú fejlődést elvető mikroelemzések egy-egy foglalkozás, falu, város vagy régió „partikularizmusát”, az adaptációk lokális változatainak sokféleségét hangsúlyozták, és indokolt ezt szem előtt tartani a hazai agrártársadalmak esetében is. A háború közvetlen hatásai között mégis a gyors jövedelemszerzést, a vagyonosodást (amire nemcsak az áremelkedés, hanem a szabályozott piaci normák és a szabad tulajdont korlátozó intézkedések megszegése, például a feketekereskedelem, az áruk elrejtése kínált lehetőséget), valamint a pauperizációt említhetjük. A férfiak tömeges bevonulása a családi és a lokális kapcsolatokat is megváltoztatta. A közösségek biztonságot (vagy a biztonság tudatát) és egyúttal fegyelmező normatív mintákat nyújtó ereje gyengült, a generációs és a nemi szerepek is módosultak, ami az individualizációt segíthette, de a hagyományos tekintélyelvű struktúrákat és egyenlőtlenségeket nem számolta fel (vagy egyenesen elmélyítette). A családi tragédiák és a minden bizonnyal hosszú ideig el nem múló traumák sokféle változatát egyéni példákkal tudtam szemléltetni.

A világháború a társadalmi struktúrát leegyszerűsítve az élelemmel rendelkezők és nem rendelkezők (a termelők és a fogyasztók) törésvonalát mélyítette el, ezenkívül a megszokott életformákat és nemcsak az egyéni, hanem a társadalmi csoportszerepeket és relációkat, valamint az ehhez fűződő értékrendeket, képzeteket és kulturális reprezentációkat is felforgatta. (Erre a társadalmi dezorganizáció fogalmát használhatjuk.) A városokban (csakúgy, mint Ausztriában és Németországban) a balkonokon zöldséget termeltek, a kiskertekben sertést tartottak, a hírlapok a földeken dolgozó tanítónőket dicsérték és vita folyt a sebesült parasztkatonákat ápoló nők illendő viselkedéséről és a társadalmi interakciókról. A gyakran használt fogalmak és a diskurzusok politikai programokat és jövőképeket implikáltak (a „gazdatársadalom” például a kiscgazdák és a nagybirtokosok képzelt egységét; a vidék és a város kulturális szembeállítását a népi-urbánus vitákat előlegezte).

A hadiállapot, a liberális hagyományok feladásával, a piaci elvek és a polgári szabadságjogok folyamatos megsértéséhez vezetett, és az állami beavatkozás a fejadagok megállapításától a katonai rekvirálásokig egyre mélyült, miközben a hazafisággal azonosuló erkölcsi-ideológiai normák (munkafegyelem, takarékoság, engedelmesség) is parancsolóvá váltak. Az ezzel szembeni tiltakozás, az ellenállás formái (a megyei bürokrácia maga is gyakran szabotálta a rendeleteket vagy alkalmatlan volt azok végrehajtására), a kényszerhelyzetekhez való alkalmazkodásmódok a kiéleződő lokális konfliktusokat, uralmi és hatalmi viszonyokat tették jól láthatóvá. Ezeket kívántam minél több esettel szemléltetni, melyek földrajzilag szórtak és töredékesek voltak és a kontextualizálásuk sem valósulhatott meg következetesen, mégis a mindennapok megszokott részévé váló korrupció, protekció, illetve a bizalmatlanság megannyi változatát mutatták.

A Kiscgazdapárt támogatottsága az érdekvédelem, a földreform követelése, valamint a szociáldemokratáktól átvett szervezési módszerek révén erősödött, szilárd tömegbázissal azonban a világháború utolsó éveiben sem rendelkezett. Ebben a parasztok hagyományos politikaellenes attitűdjei játszottak szerepet, és a paternalista és tekintélyelvű kapcsolatokra épülő kiscgazda egyesületek, valamint a Gazdaszövetség által szervezett gazdakörök sem váltak a tömegpolitika bázisaivá. A vidék és a város között elmélyülő gazdasági és kulturális törésvonalak a Kiscgazdapárt és a szociáldemokraták szövetségét lehetetlenítette el (Nagyatádi Szabó István nem csatlakozott a választójogi blokkhoz, a *Népszava* viszont a mezőgazdasági árak maximálását, majd a rekvirálásokat is támogatta). S mindez a politika rendszer demokratizálódásának folyamatát nehezítette.

A nacionalizmus a világháború éveiben, aminek a mozgósításban meghatározó szerepe volt, Európa-szerte és Magyarországon is radikalizálódott, az etnikai és faji szembeállítások, a

kulturális hierarchiák, a xenofóbia, az ellenség dehumanizálása vált hangsúlyossá. Ezek a motívumok a katonáknak és a falusi népességnek szánt propagandában is megjelentek (leggyakrabban a lelkészek és a tanítók közvetítették), hatásukat azonban nem könnyű felmérni. A Szerbiában, Galíciában és Olaszországban harcolók vagy az Oroszországba vitt hadifoglyok a sajátjuktól eltérő életmódokat és szokásokat ismertek meg, ami az ideológiáktól függetlenül, az etnikai csoport- és határképzést segíthette. A frontról küldött paraszti levelekben a szülőföld védelme (elsősorban ott, ahol ez reális veszély volt), valamint a virtuskodás és miként emlegették, a „nagy verekedés” mozzanatai jelentek meg, a nemzetépítés (a nacionalizmus) kulturális elemeinek (a történelmi mítoszoknak, irodalmi hagyományoknak vagy az anyanyelv kultuszának), illetve a lokális (rokoni, szomszédsági) kapcsolatokon túlmutató nemzeti egység tudatának azonban nincs nyoma. A pauperizálódó agrárnépesség a háborúnak további jelentést adott: az ellenük zajlik, és a gazdagok (urak) és a szegények közötti örök ellentétet mélyíti el.

Az állam regulatív és fegyelmező beavatkozásának intenzitása korábban ismeretlen volt a falusi társadalom számára, ugyanakkor a politikai hatalom parasztsághoz fűződő rendies és patriarchális attitűdjei nem változtak meg (bár a reprezentációk és a társadalmi víziók ettől olykor különböztek). Az identitások a nemzeti és az állampolgári integrációt előmozdító újrakonfigurálása sem valósult meg, ami minden bizonnyal a sikeres társadalmi mozgósítás, illetve a háborús erőfeszítések fenntartásának egyik feltétele lett volna. Munkámban a szubjektív tapasztalatok, illetve a világháború által alakított társadalmi és kulturális jelenségek és kapcsolódások bemutatásával ezt szemléltettem, ami ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a választott módszerünk a „nagy” történelmi kérdésekre (mint például a történelmi Magyarország felbomlása) adható további válaszok keresését is segítheti.

IV. A disszertáció témakörében megjelent publikációk (válogatás)

Csíki Tamás: Piac és feketepiac a falusi társadalomban az első világháború idején. *Gazdaságtörténelmi Évkönyv 2017-2018*. Bp., 2018. 283-305.

Csíki Tamás: A parasztság „forradalma” 1918-ban. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: A magyar társadalom 1918 után*. Bp., 2018. 129-149.

Csíki Tamás: A szegénységtől az éhínségig. *Az agrárproletariátus az I. világháború idején*. Korall, 2019. 77. szám 67-90.

Csíki Tamás: Stereotypes Surrounding the Hungarian Peasantry During the Years of the First World War. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica*. 2020. 51-70.

Csíki Tamás: A paraszti munkavégzés és a munkaviszonyok változása az I. világháború idején. *Ethnographia*, 2020. 1. szám 85-105.

Csíki Tamás: Mezőgazdasági termelés és agrárpolitika az I. világháború időszakában. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*. Miskolc, 2023. 49-62.

V. A tézisben utalt munkák

Andics Erzsébet 1949: Az 1919-es magyar proletárforradalom előtörténetéhez. *Századok* (83.) 1–4. 24–78.

Bernátsky Ferenc 2017: Olasz fogságban. Zádori Sándor első világháborús hadifogoly naplója. In: Miklós Péter (szerk.): *Harctér és fogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, Hódmezővásárhely, 161–244.

Bihari Péter 2008: *Lövészármok a háttérországban*. Napvilág, Budapest.

Corner, Paul – Procacci, Giovanna 1997: The Italian experience of ‘total’ mobilization, 1915–1920. In: Horne, John (ed.): *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 223–240.

Daniel, Ute 1989: *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.

Downs, Laura Lee 1993: Women’s Strikes and the Politics of Popular Egalitarianism in France, 1916-1918. In: Lenard Berlanstein (ed.): *Rethinking Labor History. Essays in Discourse and Class Analysis*. University of Illinois, Chicago, 114–148.

Giddens, Anthony 2013: A strukturáció elmélete. *Replika* (22.) 82. 11–24.

Gyáni Gábor 2007: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): *Föld és társadalom*. Kiskun Múzeum Baráti Köre, Kiskunfélegyháza, 227–237.

Haimson, Leopold – Tilly, Charles (eds.) 1989: *Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspective. Strike Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. Cambridge University Press, Cambridge.

Hanák Péter 1988: Népi levelek az első világháborúból. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 222–274.

Hanna, Martha 2006: *Your Death Would Be Mine. Paul and Marie Pireaud in the Great War*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Hidas, Peter 1983: A mezőgazdasági termelés és a parasztság Magyarországon az első világháború idején. *Agrártörténeti Szemle* (25.) 1–2. 14–29.

Hirschfeld, Gerhard – Krumeich, Gerd – Langewiesche, Dieter – Ullmann, Hans-Peter (Hgg.) 1997: *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges*. Klartext, Essen.

Horne, John 1991: *Labour at war. France and Britain 1914–1918*. Oxford, Clarendon.

Jones, Elizabeth 2009: *Gender and Rural Modernity. Farm Women and the Politics of Labor in Germany, 1871–1933*. Ashgate, Burlington.

Keegan, John 2000: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976*. Aquila, Budapest.

Kocka, Jürgen 1975: Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse. *Geschichte und Gesellschaft* (1.) 1. 9–42.

Kölling, Bernd 1996: *Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: Das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina, 1901–1921*. SH-Verlag, Vierow.

Mai, Gunther 1995: Der erste Weltkrieg. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Scheidewege der deutschen Geschichte. Von der Reformation bis zur Wende 1517–1989*. Beck, München, 159–170.

Marwick, Arthur 1965: *The Deluge. British Society and the First World War*. Bodley Head, London.

Marwick, Arthur 1968: *Britain in the Century of Total War. War, Peace and Social Change, 1900–1967*. Bodley Head, London.

Medick, Hans 1988: Misszionáriusok a csónakban? Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai, Budapest, 62–110.

Molthagen, Dietmar 2007: *Das Ende der Bürgerlichkeit? Liverpooleser und Hamburger Bürgerfamilien im Ersten Weltkrieg*. Wallstein, Göttingen.

Mosse, George 1991: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford University Press, New York.

Nevelő Irén 1964: Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején. *Történelmi Szemle* (7.) 1. 64–86.

Pollmann Ferenc 2011: A háború dimenziói. *A Hadtörténelmi Múzeum Értésítője* (12.) 13–16.

Puskás Julianna 1956: A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején. In: Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál (szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon*. Szikra, Budapest, 283–362.

Riesebrodt, Martin 2000: *Die Rückkehr der Religionen. Fundamentalismus und der Kampf der Kulturen*. Beck, München.

Robert, Jean-Louis 1997: The image of the profiteer. In: Winter, Jay – Robert, Jean-Louis (eds.): *Capital cities at war. Paris, London, Berlin, 1914-1919*. Cambridge University Press, Cambridge, 104–132.

Robert, Krisztina 2013: Constructions of Home, Front, and Women's Military Employment in First World War Britain: A Spatial Interpretation. *History and Theory* (52.) 3. 319–349.

Schumacher Martin, 1978: *Land und Politik. Eine Untersuchung über politische Parteien und agrarische Interessen 1914–1923*. Droste, Düsseldorf.

Szabó István 1976: A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában. In: Für Lajos (szerk.): *Jobbágyok–parasztok. Értékezesek a magyar parasztság történetéből*. Akadémiai, Budapest, 351–362.

Szterényi József – Ladányi Jenő 1934: *A magyar ipar a világháborúban*. Franklin, Budapest.

Takács Ádám 2016: Újjászületés komplikációkkal. Az esemény kérdése a közelmúlt történeti és filozófiai diskurzusainak erőterében. *Aetas* (31.) 4. 160–177.

Thompson, Edward 1971: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past&Present* (20.) 50. 76–136.

Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.) 2016: *Háborús hétköznapok*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.

Vajda András 2018: „Szomorú idők emléke.” Az első világháború ábrázolása sáromberki parasztiratokban. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. SZTE, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 35–47.

Varga Lajos 2010: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon. 1914. július – 1919. március*. Napvilág, Budapest.

Waites, Bernard 1987: *A Class Society at War. England 1914–1918*. Berg, New York.

Wietschorke, Jens 2008: Der Weltkrieg als „soziale Arbeitsgemeinschaft”. Eine Innenansicht bildungsbürgerlicher Kriegsdeutungen 1914–1918. *Geschichte und Gesellschaft* (34.) 225–251.

Ziemann, Benjamin 2014: Agrarian Society. In: Winter, Jay (ed.): *The Cambridge History of the First World War*. vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge, 382–407.

csiki.tamas_119_23